

2 to perform a religious ceremony in order to make someone a priest, BISHOP, king, or queen

consecration ,kɒnsəˈkreɪʃ(ə)n ,kənsəˈkreɪʃ(ə)n noun [countable/uncountable]

Этимологик сөзликтеги маркерлари тийкарында алып барылған анализ әдебий шығармалардың авторлары дәл сол мәнилерде өзлескен сөзлерди қолланғанлығын өз алдына атап өтиү керек факт деп есаплаймыз.

*'I do know,' said the old gentleman, laying his finger on his nose, with an air of familiarity, most reprehensible, 'that this is a **sacred** and enchanted spot, where the most divine charms'--here he kissed his hand and bowed again--'waft mellifluousness over the neighbours' gardens.*

*'The four elder sisters cast down their eyes as if abashed by the **holy** man's reproof, but Alice raised hers, and bent them mildly on the friar.*

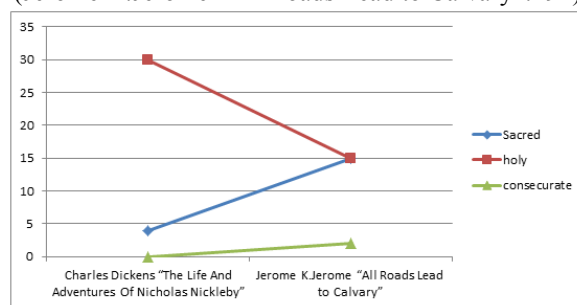
(Charles Dickens "The Life And Adventures Of Nicholas Nickleby": 716)

*There was a famous preacher. He lived the simple life in a small house in Battersea, and **consecrated** all his energies to the service of the poor.*

*The Love of God, the Fellowship of the **Holy Ghost**, the Grace of Our Lord Jesus Christ.*

*Mrs. Munday in evening black and cameo brooch (pale red with tomb and weeping willow in white relief) **sacred** to the memory of the departed Mr. Munday--Joan standing there erect, with pale, passionate face, defying all these aids to righteousness, had deliberately wished Mr. Hornflower dead.*

(Jerome K. Jerome "All Roads Lead to Calvary": 192)

Усынып атырған диаграммада инглиз әдебиятындағы классик шығармаларда қолланылған өзлескен сөзлердің қолланыу жеделлигинің анализи берілген. Бул мақалада биз инглиз тилиндегі өзлескен сөзлердің түсіндірме сөзликтеги маркерлери менен әдебий шығармалардағы лексик-семантик мәнилерин салыстырып үйренип шықтық. Диахроник әдис жәрдемінде өзлескен сөзлердің тарихый келип шығыуы, олардың түсіндірме сөзликтеги лексик-семантик мәнилері хәм әдебий шығармалардағы қолланылуы жеделлиги негизинде инглиз тилинде қолланылуы өзгешелигин анализ қылдық.

Жууақлап айтқанда, инглиз тили лексикалық курамында өзлескен сөзлердің көлеми көп болғанлығы себепли оларды түрли дискурсларда қолланыу ушын қолайлықларды жаратады, тафталогиядан қошыуға жәрдем береді. Буған қосымша, әдебий шығармалардың авторлары дәретпелердин тематикалық идеяларына тийкарланған халда стиллик тууры келиуши өзлескен сөзлерди қолланыуы анықланды.

Әдебиятлар

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). - М.: Международные отношения. 1975.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. -М.: Русский язык, 1990.
3. Иванов А.О. Безэквивалентное и непереводаемое в переводе в свете лингвистической теории.: Автореф. дис...канд. филол.наук. -М.:1984.
4. Комлев Н.Г. О культурном компоненте лексического значения. Вестник Моск. ун-та. Сер. 10, Филология. 1996. №5.
5. Словарь иностранных слов. - М.: «Наука», 1984.
6. Степанов Ю.С. Французская стилистика. - М.: «Высшая школа», 1997.
7. Jerome K. Jerome All Roads Lead to Calvary: 1919. -P. 320.
8. Charlotte Bronte The Professor. 1846. -P. 330.
9. Charles Dickens The Life And Adventures of Nicholas Nickleby. 1840. 717.

РЕЗЮМЕ. Ушбу таклиф этилаётган мақола эмпирик шаклда ёзилган бўлиб, унинг максади ўзлаштира сўзларнинг фарқларини таҳлил қилишдир. Яъни ўзлаштира сўзларнинг сони тилнинг йўқолишига эмас, балки ривожланишга сабаб бўлган.

РЕЗЮМЕ. Предлагаемая статья написана в эмпирической форме, и ее целью является анализ различий в принятых словах. То есть количество заимствованных слов привело к тому, что язык не исчез, а развивался.

SUMMARY. This suggested article is written in empiric style, so the main goal is to analyse borrowing words properly. That is to say, most borrowings are not disappearing on the contrary loan words are developing.

УДК: 801.311

СӨЗ ХӘМ ТОПОНИМ ТҮСИНИГИ

(Хожели районы топонимлери мысалында)

А.Е.Есемуратов – филология илимлари бойынша философия докторы
Озбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: лексикология, ономастика, топонимика, топоним, сўз, индикатор, топоасос, топоформант.

Ключевые слова: лексикология, ономастика, топонимика, топоним, слово, индикатор, топооснова, топоформант.

Key word: lexicology, onomastics, toponymy, toponym, word, indicator, toposbase, topoformant.

Сөз тил билими пәниниң лексикология бөлиминде илимий хәм әмелий тәрәплерден изертленеди. Оларда лексикалық мәни болады¹. Топонимлер болса ономастика, соның ишинде, топонимикалық лексиканың курамында болып, қандай да бир тәбийий географиялық объекттиң басқа сондай объектлерден парқлайтуғын атамасы. Ол қандай хәм де қайсы объектлердің атамалары болыуына қарамастан сөз яки сөзлер жәрдемінде қәлиплеседи. Бирақ, ол әдеттеги

сөзлерден мәлим бир топонимикалық мәни жүкленгенлиги менен, атамаласыу процесинде мотивлениуи менен топотийкар, топоформант хәм индикаторларының барлығы, сондай-ақ, топонимлесиу кубылысы тәсиринде объектлерге атама бола алыушылығы менен өзгешеленип турады. Мине, усы өзгешелениу процеслери сөз хәм де топоним мәселесиниң өзине тән қәсийетлерин көрсете алса, өз-өзинен олардың лингвистикалық анализине жол ашылған болады. Топонимлерге тән болған тәбийий, социаллық қәсийетлерди билмей хәм итибарға алмай

¹ Бул жерде апеллатив сөзлер есапқа алынған. Автор.

турып, олардың лингвистикалық изертлениўиниң нормалары ҳаққында сөз етиўимиз орынсыз. Олардағы характерли белгилерди төмендеги арнаўлы мәселелер тийкарында көрип өтиўимиз мақсетке муўапык: 1) сөз хэм топонимниң өз-ара қатнасы; 2) топоним хэм оның лексикалық тийкары; 3) топотийкар, топоформант хэм индикатор түсиниклери; 4) топонимлесий кубылысы; 5) топонимниң лексикалық тийкарының мотивлениўи.

Сөз хэм топонимниң өз-ара қатнасы. Топоним сөз ямаса сөзлерден қалиплессе де, әпиўайы сөз ямаса сөзлерден паркы болады. Сөз тил билиминиң лексикология бөлиминде үйрениледі. Топонимлер болса тил билиминиң ономастика бөлиминде изертленеді. Соның менен биргеликте, топонимди тарийх, геология хэм география пәнлери де анализлейди хэм изертлейди. Изертлеўлерде де топонимлер басқа ономастикалық бирликлер сыяқлы төмендеги қәсийетлери менен сөзлерден паркланып турады:

1. Сөз лексикалық мәниге ийе болады. Сөз мәнисиниң тарийхый өзгерислерге ушыраўы барлық тиллерде де бар, өйткени ол адамзат жәмийетиниң турмысындағы өзгерислерге байланыслы болады [1:31]. Сөзлер тарийхый көз-қарастан еки түрли көринисте қолланылады: 1) Өзиниң тийкаргы мәнисинде; 2) Атама яғный топоним сыпатында.

Топоним болса айрықша, тәбийй-географиялық объектлердиң атамасын баянлап, аныклаўшылық қәсийети бар индивидуаль, яғный топонимикалық мәниге ийе болған меншикли атлық. Бул жерде *топонимикалық мәни* термини энциклопедиялық хэм атама қойған халықтың миллийлигин аңлатып, географиялық хэм этнографиялық қәсийетлерди аңлататуғын мәниде қолланылады. Себеби, тәбиятта мәнисиз хэм мазмунсыз атамалар болмайды.

2. Сөз кең мәниде қандай да бир нәрсени атаўдың әнеми болса, топонимлер – топонимлесий кубылысы себебли қалиплесип, топонимикалық мәнини билдиретуғын меншикли атлықлардың бир түри қатарына киреди. Мәселен, *Аткеткен* синтаксислик бирлик – гәп. Ол топонимикалық деривация кубылысы себебли синтаксислик бирликтен бир пүтин сөзге айланып, топонимге көшкен: *ат+кет+кен > аткеткен > аткеткен>Аткеткен*.

Бай + терек > байтерек – бунда еки сөз биригип, сөз бирикпесин қалиплестирген. *Бай + терек > байтерек > байтерек > Байтерек* – бунда еки сөз өз ара қосылып, сөз бирикпесин, кейин қоспа сөзди пайда еткен. Соң бул қоспа сөз ономастикалық конверсияның топонимикалық конверсия түри себебли ономастикалық лексика қатарына көшип, топонимди пайда еткен. Демек, жоқарыдағы еки топоним белгиленген сөз бирикпелеринен топонимлесий кубылысының топонимикалық деривация хэм ономастикалық конверсия процесслеринде қалиплескенлиги менен паркланады.

Профессор А.Хожиев «Соны да айтып өтиўимиз керек, сөз (лексема) жасалыўы ҳаққында гәп болғанда, әлбетте, оның жасалыў тийкары мәселесине айрықша итибар бериледи хэм оның қандай бирлик болыўы ҳаққында да пикир билдириледи» [16:38] – деп жазады. Бирақ, топонимлер сөзден ибарат болғанын итибарға алған ҳалда, оның жасалыў тийкары ҳаққында айтып өтиўимиз керек. Себеби, әйемнен қолланып қиятырган топонимлер бүгинги күнде бир сөз ҳалына келген болса да, алдын олар бир неше сөзден ибарат болған. Бундай топонимлерге *Қумжыққын*, *Бегжап* мысалларын көрсетип өтиўимиз мүмкин.

Тил билими пәни бир пүтин система болғаны сыяқлы ономастика да айрықша система болып есапланады. Демек, сөз хэм топоним арасына қойылған шегара да, негизинде, қатнасылы болып табылады. Усы орында сөздиң лингвистикалық анализи топонимниң

лингвистикалық анализи ушын мәлим мәниде тийкар болыўы итибарға алыныўы шәрт. Сөзден объектлерди атаў зәрүрлиги себебли топонимлер пайда болғаны сыяқлы социаллық-мәдений, сиясий хэм экономикалық зәрүрликлер нәтийжесинде топонимлерден сөзлер, яғный лексикалық тийкарлардың пайда болыўы да тәбиййи жағдай. Мәселен, *Хожели>хожелениши* хэм т. б.

Апеллятивлерди еки топарға бөлип үйренемиз:

1. Тилде бар болған, бирақ объектлерди атаў ушын таңланбаған хэм топонимикалық мәни жүкленбеген сөзлер.

2. Объектлерди атаў зәрүрлиги себебли таңланған хэм топонимикалық мәнилер жүкленген лексикалық тийкарлар.

Бизиң тийкаргы мақсетимиз – екінши топар сөзлерден, яғный объектлерди атаў зәрүрлиги себебли таңланған хэм топонимикалық мәни жүкленген лексикалық тийкарлардан қалиплескен орын атамаларының лингвистикалық изертлениўин жаратыў. Демек, сөз бенен топоним ортасында барқулла қатнас хэм бекем байланыс болады. Усы қатнас шекленген жағдайда апелляциялик хэм ономастикалық лексика қатарларында жүз береді. Себеби, «Атама – ҳақыйқатлықтың (зат, белги хэм т. б.) тилдеги сәўлесі» [16:38]. Топонимге тийкар болған сөз, яғный лексикалық тийкар ономастикалық конверсия себебли мәлим бир топонимикалық мәнилерди баянлаў менен әпиўайы сөзлерден паркланады.

Топоним хэм оның лексикалық тийкарлары.

Егер топонимниң лексикалық тийкары есапқа алынба-са, оны ҳеш қандай усыллар менен лингвистикалық жақтан анализлеп болмайды, ол ҳаққында тек ғана бир сөз айтыўымыз мүмкин: *«топоним белгили бир объекттиң атамасы есапланады»*. Бул болса алып барылған анализдиң толық емеслигин көрсетеди. Усыларды есапқа алып, топонимлердиң лингвистикалық жақтан изертлеў түсинигине анықлық киргизий ушын *лексикалық тийкар (апелляция)* термини хэм түсинигин қолланыў шәрт деген пикирге келинди. Бул мәселени изертлеў ушын кейинги жылларда баспадан шығарылған бир қанша әдебиятлар үйренилди [9:188; 11:33; 12:366; 13:256; 14:11].

Топонимлердиң қалиплесийинде объектлерди атаў зәрүрлиги себеп болған болса, олардың аталыўы оның нәтийжеси есапланады. Усы нәтийжени пайда етиў ушын сөз керек болады. Бирақ, барлық сөзлер де объектлерди атаў ушын қолланыла бермейди. Таңланған хэм топонимикалық мәни жүкленген сөзлер, әдетте, объектлерди атаўда қолланылады. Мине, усы еки процесстиң муўапықласыўы нәтийжесинде лексикалық тийкардан топоним қалиплеседи. Бул жағдайды И.Г.Добродомов өз мийнетинде айтып өткен [2:165]. Топонимниң *«сөз + себеп > топоним»* процесинде қалиплесийи хэм топланған орын атамалары үйренилгенде, тилдеги барлық сөзлер орын атамасы ушын тийкар бола алмайды. Объектлерге атама болатуғын сөзлер таңланып, оларға арнаўлы мәнилер жүклениўи ҳаққында қысқа пикир билдирилген изертлеўлер де бар екенлигин атап өтиўимиз керек [6:78]. Бул пикир – объектлерди атаў ушын таңланып, арнаўлы топонимлик мәнилер жүкленген лексикалық тийкарлардың бар екенлигиниң бир белгиси.

А.П.Дульзон топоним объектлердиң аталыўы ушын айрықша мәнилер жүкленген сөзлерден қалиплесийи хэм олардың лингвистикалық анализи әдеттеги ыызам-қағыйдалар менен әмелге асырылыўы кереклигин айтып өткен [3:39]. А.В.Суперанская *апелляция (лексикалық тийкар)* сөзин топонимлердиң лингвистикалық изертлениўинде қолланыў кереклигин төмендегише баянлаған: «Проблема, условно обозначенная appellative – онома, предусматривает изучение сложных случаев, где не очевидно принадлежность рассмат-

риваемого слова к апеллятивной или онимической лексике, а также случаев различных переходов лексем из одного номинативного ряда в другой» [10:5]. Автор топонимлердің изертленіуіне тийисли кейинги изертлеулериниң биринде апеллативлерди, яғный лексикалық тийкарларды әдеттеги сөзлерден парқлайды хәм бул ҳаққындағы пикирлерди төмендегише дәлилlep өтеди: «Вопросы об этимологии собственных имен был задан участниками II Московской ономастической конференции. Ответы оказались разнообразными, вплоть до диаметрально противоположных: а) этимология имени собственного ничем не отличается от этимологии апеллатива; б) этимология имени собственного значительно отличается от этимологии апеллатива. Несколько забегая вперед, позволю себе высказать нашу точку зрения: имя собственное стоит принципиально вне этимологии в традиционном понимании этого слова» [15:79]. Бизинше, биринши жуўап дурыс емес, себеби, қалеген бир топонимди «хәрекеттеги объекттиң атамасы» деген менен оның илимий, әмелий, тарийхый хәм социаллық-сиясий әхмийети умытылады. Екинши жуўап дурыс. Топонимлердиң лингвистикалық анализи оған тийкар болған апеллативлердиң, яғный лексикалық тийкарлардың лингвистикалық анализи менен байланыссы. Сонда олардың лингвистикалық изертленіуі орын атамаларының лингвистикалық анализине мәлим бир мәниде тийкар болады. Себеби, сөзде бир неше мәни болғаны сыяқлы, ол тәбийий-географиялық объектти атау ушын таңланғанда усы мәнилерден биреуи менен топонимди пайда етеди. Сөздеги қалған мәнилер болса топонимде болмайды.

Т.Нафасов атлық, келбетлик, рәуиш сыяқлы сөз шақапларындағы сөзлерден топонимлердиң қәлиплесіуін түрли мысаллар менен дәлилlep өткен, бирәк оларды әдеттеги сөзлерден парқлайтуғын термин менен ажыратып көрсетпеген [7:117].

Қ.Конкобаевтың изертлеуинде болса лексикалық тийкар (*апеллатив*) сөзи түбир ғалабалық сөз мәнисинде талқыланған: «...топоним-апеллатив: Танги, Тагап, Газ, Гузар» [4:17]. Бирақиқоспа топонимлер ҳаққында сөз болғанда, бул жағдай есапқа алынбаған. А.В.Суперанская олардың лексикалық тийкарларына қарау кереклигин [10:42] төмендеги пикиринде көрсетип өткен: «Топонимические апеллативы составляют одну из категорий слов, достаточно легко онимизирующихся. В таких случаях они теряют свое основное лексическое значение и становятся онимическими основами, которые уравниваются внутри топонимов с основами иных типов (онимическими и проч.)». Биз бул пикирге қосыламыз. Себеби, *апеллативлердиң (лексикалық тийкарлардың)* атамаларға тийкар болып келиуі аңсат, себеби, олар объектлерди атау ушын таңланған.

В.П.Яйленко да лексикалық тийкар атамасын топонимлердиң қәлиплесіуіне тийкар болған ғалабалық сөз мәнисинде қолланған [18:39]. Э.М.Мурзаев болса лексикалық тийкарларға Орта Азия топонимлери мысалында қатнас жасаған [5:211] хәм олардан қәлиплескен топонимлерге үлгилер келтирген. Бул терминниң топонимикалық изертлеулер талқылауындағы әхмийетин итибарға алып, А.Отажоновна оны *этнотопонимлердиң лексикалық тийкарлары* деп атаған, яғный апеллатив терминин өзбекшелеген [8:128].

Орын атамалары курамына ғалабалық атлықлар менен бирге басқа сөз шақапларына тийисли сөзлер де киреди. Бунда топоним курамындағы тополексемалар, яғный сөз(лер) есапқа алынған. Демек, апеллатив терминин ғалабалық сөз хәм лексикалық тийкар деп атау менен бирге оның сөзге тең келиуі де белгиленген. Бирак, топонимниң курамында сөзлерден басқа оның қәлиплесіуинде тийкарғы роль ойнайтуғын топоформантлар да ушырасады. Топоним тек ғана бир сөзден ибарат болмайды. Оның курамындағы топоформантларды не деп атауымыз керек? Бизинше, топоформантлардан топонимниң қәлиплесіуиндеги ролин умытпаған ҳалда оларды апеллатив-топоформант деп атау орынлы. Сонда орын атамасының жасалуындағы тийкарғы роль ойнаған ғалабалық атлықлар менен бирге топоформантлардың ўазыйпасы да итибарға алынған болады. Қулласы, топонимниң лексикалық тийкары дегенде нелерге итибар беріуимиз керек? Буны Хожели районы аймағындағы топонимлер мысалында көрип шығамыз:

1. Лексикалық тийкар (ғалабалық атлық) лар: *абат* > Абат (ауыл), *арзыў* > Арзыў (көше), мәденият > Мәденият, пәрўаз > Пәрўаз (мәхәлле) хәм т. б.

1. Лексикалық тийкар + топоформант: – *ы* (Автомобиль жолы), (Күннуры – МПЖ), – *гер* (Зергер, ауыл), – *зар* (Гутзар – МПЖ, Жүзимзар – МПЖ), – *лық* (Мехрибанлық), – *шы* (Арбашы ауыл, Малақайшы, жер), – *ли* (Терекли, ауыл, Сүёнли, канал), – *кеш* (Түйкеш, ауыл), – *шан* (Гүлшан), – *мен* (Исбилермен), – *мент* (Өнермент) хәм т. б.

Жуўмақлап айтқанда, сөзлер өз-өзинен орын атамасына айланбайды. Олар лингвистикалық хәм экстралингвистикалық факторлар, топонимлесіу кубылысы себепли лексикалық тийкарлар сыпатында, сондай-ақ, топообъектлердиң аталуы ушын тәбийий таңланыуы нәтийжесинде апеллатив лексикадан ономастикалық лексика қатарына көшеди [17]. Апеллатив лексикадағы сөзлерге түрли қосымталар қосылып келиуі мүмкин, бирәк олар ономастикалық лексикаға өткенде бир пүтин сөз ҳалында көшеди. Мине, усы ономастикалық лексика қатарына көшкен сөзде ғана топонимлик мәни жүкленген болады.

Әдебиятлар

- Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Некис: «Билим», 1994. 31-б.
- Добродомов И. Г. География и этимология // Топонимия центральной России. Вопросы географии. – М.: «Мысль», 1974.
- Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. // ВЯ. – М.: 1959. № 4.
- Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Фрунзе: «Илим», 1980. – С. 17.
- Мурзаев Э.М. Апеллатив в топонимах Средней Азии. // ОА. – Фрунзе: «Илим», 1980. – С. 211.
- Мухаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Т.: «Шарк», 2002. 78-б.
- Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. ФФКД. – Т.: 1968. 117-б.
- Отажоновна А. Хоразм этнотопонимлари. – Т.: «Фан», 1997. 128-б.
- Султаньев О.А. Принципы номинации в казакской топонимике Кокчетавской области // ВТ. – Свердловск: 1978. –С. 188.
- Суперанская А.В. Апеллатив – онома // Имя нарицательное и собственное. – М.: «Наука», 1978. –С. 42.
- Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // ВО. III. Самарканд: СамГУ, 1976. –С. 33.
- Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: «Наука», 1969. – С. 366.
- Суперанская А.В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований. // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак: 1985. – С. 256.
- Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: «Наука», 1985. – С. 11.
- Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: «Наука», 1986. – С. 79.
- Хожиев А. Тил курилишининг асосий бирдиклари томонидан мулоҳазалар. // ЎТА. – Т.: «Фан», 2004. №5. 38-б.
- Эназаров Т., Есемуратов А., Хусанова М. Ўзбек номшунослиги (монография). –Тошкент: «Наврўз», 2015. 224-б.
- Яйленко В. П. Енисейцы-кетты в этнической истории древней Средней Азии // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1. – М.: 1990. –С. 39.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада муаллиф ономастикада ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири – сўз ва топоним ҳодисаси тўғрисида фикр юритган. Сўз лексик маънога эга бўлади. Сўз маъносининг тарихий ўзгаришларга ижтимоий учраши барча тилларда ҳам мавжуд, сабаби у одамзод жамиятидаги ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье автор рассматривает одну из самых актуальных проблем современной ономастики - феномен слов и топонимов. Слово имеет лексическое значение. Сходство значения слова с историческими изменениями присутствует во всех языках, потому что оно зависит от изменений в человеческом обществе.

SUMMARY. In this article, the author examines one of the most pressing problems of modern onomastics - the phenomenon of words and toponyms. The word has a lexical meaning. The similarity of the meaning of the word with historical changes is present in all languages, because it depends on changes in human society.

ZARGARLIK LEKSIKASIGA OID ODATLAR VA RAMZIY IFODALAR TALQINI

(turkiy xalqlar misolida)

A.A.Erejepova – doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: zargarlik, zeb-ziynat buyumlari, taqinchoqlar, bezak buyumlari, naqshlar, aqiq, xlorit, bilaguzuk.

Ключевые слова: ювелир украшения, ювелирные бижутерия, украшения, узоры, агат, хлорит, браслет.

Key words: jeweler, jeweler ornaments, patterns, agate, chlorite, bracelet.

Turkiy xalqlar madaniyati, yashash tarzi ma'lum ma'noda bir-biriga o'xshab ketadi. Chunki ular azal-azaldan yonma-yon yashab kelishgan. Shu bois ham har bir xalq tili, dini, tarixi, turmush tarzi va madaniyatida ham mushtarakliklarni kuzatishimiz mumkin. Bir-biri bilan hamohang tarzda hayot kechirganligi, bosib o'tgan yo'lining va madaniyatining bog'liqligi turkiy xalqlarni yanada yaqinlashtiradi.

Tilimiz leksikasida taqinchoq buyumlari atamallari lug'at zahiramizni boyitishdagi manbalarning biri vazifasini bajaradi. Ular qo'llanish darajasi cheklangan so'zlar bo'lishiga qaramasdan ijtimoiy hayotimizda tilla taqinchoqlarga oid ayrim odatlar hanuzgacha saqlanib qolgan. Ba'zi taqinchoqlarning ramziy ifodasi ham davrlar muhitiga mos ifodalangan. Ularning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tmoqchimiz.

Zargarlik – qadimdan badiiy hunarmandchilik sohasi sanalagan. U oltin, kumush, mis, qalay kabi rangli metallardan zeb-ziynat buyumlari (taqinchoqlar), bezak buyumlari yasash kasbi hisoblanadi. Zargarlar bezak buyumlari tayyorlashda quyish, bolg'alab (zarb berib) yasash, hallash (oltin va kumush suvi yuritish), o'yib yoki bo'rttirib naqsh yasash, bosma, zig'irak, sovotkori, qolipaki, shabaka kabi usullardan keng foydalanadi [6: 49].

Markaziy Osiyo xalqlarida XIX-XX asr boshlarida zargarlik buyumlarini ishlab chiqarish barcha savdo va hunarmandchilik markazlarida keng tarqalgan. Har bir katta ovullarda o'zlarining zargari mavjud bo'lgan. Ular kelib chiqish madaniyatiga oid o'z mahsulotlari uchun kumush, oltin, bronza, serdolik va feruzaga oid toshlar, shuningdek, marjon, yirtqich hayvon va qushlarning tirnoq va qoziqtishlardan foydalanishgan.

Turkiy xalqlar madaniyati va zargarlik san'ati uslubini kuzatish jarayonida o'zining hashamati, simmetrik shakli va jonli aylana konturlari bilan ajralib turganligining guvohi bo'lamiz. Zargarlar ko'proq ayollarga xos zargarlik buyumlari va bolalar tumorlarini ishlab chiqarishgan. Erkaklar uchun, uzuklar, kamarlar va kamar to'qasi, qurol-yarog' qismlari va ot anjomlari yasashgan. Bu davrlarda barcha zargarlik buyumlari yovuzlikdan asrovchi va baxtga eltuvchi tumorlar hisoblangan.

Darvoqe, qoraqalpoq naqshlari va bezaklari ham juda qadimiy bo'lib, ular skiflar davriga borib taqaladi. Ular ibodat razmlari va totemlarni o'zida aks ettirgan. Bu zargarlik buyumlarining ko'pchiligi, masalan "shar-tuyme", "anshik", "burgutning tog' qo'yga hujumi"ni tasvirlayotgan chakka tumori (kiran) lar boshqa xalqlarda uchramaydi. Zargarlar yosh qizlar uchun katta ko'krak marjonlari ishlab chiqarishgan. Bular jumlasiga: jumalak-tuyme ("ilon izi") nomli belbog' naqshli, yarim tuxum shaklidagi bezaklar; baka tuyme (uslubga solingan baqalar); shar-tuyme (xoch shakliga ega Quyosh va Olov ramzi) lar kiradi. "Jaranglaydigan" tasma naqshli o'ngirmonshak bezagi yovuz ruhlarni haydash qobiliyatiga ega deb ishongan. U gumbazsimon shaklga ega edi, uning yumaloq asosidan jaranglaydigan yong'oqlar va rombli zanjirlar o'tkazib chiqilgan edi. O'ziga xos ayollar chakka sirg'asi silsineli-sirg'a, iyak ostida romb shaklidagi zanjir bilan bog'langan. Ushbu zanjir to'y kuni kelinning kiyinish marosimidan so'ng yechib qo'yilgan va shundan so'ng u soyau-sirg'a (bargsiz poya) deb atalgan.

Har bir turkiy xalqlarda e'zozlangan tilla buyumlar nomlanishi va foydalanish borasida ham ancha farqlarni sezishimiz mumkin. Masalan, aqiq qadimgi xalqlar orasida "musibat toshi" hisoblangan. Ushbu ta'rif aqiqning yo'l-yo'l, taram-taram turiga nisbatan ishlatilgan. Naql qilishlaricha, uni bo'yniga osib olgan odam yoki yasalgan idishdan suyuqlik ichganlar uyqusizlik kasaliga giriftor bo'ladi, deb ishonishgan. Abu Rayhon Beruniyning "Mineralogiya" asarida aqiq haqida quyidagicha izohlaydi: "Aqiq yunoncha "agates" so'zidan olingan bo'lib, "baxtli", "foydali" ma'nolarini anglatadi [2:157]. Bundan tashqari xalsedon ham qadimgi xalqlar orasida o'zining sehrli va davolovchi xususiyati bilan qadrlangan. Ushbu tosh sevgi va quvonchning ramzi hisoblangan. Shuningdek, ushbu qimmatbaho toshning shahri uning shifobaxsh xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xalsedon, inson ruhiga hamjihatlik bergan, depressiya va uyqusizlikdan xalos qiladi, shuningdek, yomon ko'zdan, shikastlanishdan va hatto g'iybatdan himoya qiladi, deya ishonishgan.

Mazkur holat ayni damda ham xalqimiz orasida kuzatamiz. Masalan, zob (bo'qoq kasalligi)ga qarshi deb maxsus munchoqlarni taqib yurishi yoki qon bosimini me'yorida ushlab turadi, deya qo'lg'a maxsus bilaguzuk taqish holatlari haliyam saqlanib qolgan.

Xlorit – yunoncha "chloros" so'zidan olingan bo'lib, "yashil" degan ma'noni bildiradi. Ushbu qimmatbaho tosh tozalash xususiyatiga ega deb bilgan. Qadimgi xalqlar orasida u nihoyatda qadrlangan. Uni stressdan qutulishga va energiyani qayta tiklashga yordam beradi, yomon ko'z va zararni olib tashlaydi, deb ishonishgan [3: 9].

Bilaguzuk – qadimdan keng tarqalgan ayollarning bilakka taqadigan ziynat buyumi. Oltin, kumush, mis va boshqa metallardan quyib, bolg'alab ishlanadi, jilo beriladi, bosma, chizma, naqshlar bilan bezatilgan, qimmatbaho toshlar qadaladi. Ba'zan bezakda yozuvlar ham uchragan.

Qo'l uchun mo'ljallangan taqinchoqlar sirasiga kiruvchi bilaguzuklarning uchlari hayvon (ilon, buqa, baqa va boshqalar) boshi ko'rinishida bo'lib ilohiy ma'no kasb etgan, davrlar o'tishi bilan u o'zining dastlabki xususiyati (ilohiy ma'no)ni yo'qotib, faqat bezak vazifasini saqlab qolgan [1:22]. Uzuklar esa, qadimgi davrlar davomida shaxsiy zargarlik buyumi sifatida, savdo-sotiq munosabatlarida keng qo'llanilgan, jamiyatdagi ijtimoiy mavqeiini belgilab beruvchi va muhabbat ramzi vazifasini bajargan [1:34]. Ramzlar va belgilarning ildizi eng qadimgi davrlarga borib taqaladi. Ularning ko'pchiligi ko'p asrlar davomida o'z tashqi qiyofasini saqlab qoladi, ba'zi hollarda lug'aviy ma'nosi o'zgaradi. Ularning paydo bo'lishida qadimgi davrda keng tarqalgan va e'tiqodlar, xususan totemizm, unumdorlik va boshqalar yordam beradi.

Qoraqalpoq ayollarining ko'ksini bezovchi zargarlik buyumlarida (haykel) shoxi tepaga qayrilgan buqa va shoxi pastga qayrilgan qo'y tasvirlari bilan bog'liq shoxsimon uchlari bo'lgan. "Xaykel" nomi ularning ajdodlarining sig'inishlari va totemizmdan kelib chiqqan. Kuchli buqa va serpusht qo'yni shoxi yovuz kuchlardan asrovchi xususiyatga ega deb hisoblangan va "oy buqasi" va "quyosh qo'yi" ramzlari sifatida ko'rilgan. Boshqa turdagi qoraqalpoq zargarlik buyumlari, qal'a devori (boshpana ramzi) va gullagan uchbarg butasi (Umay ramzi - homilador ayol va bolalar himoyachisi) tasvirlarini o'zida aks ettirgan edi.